

PSIXOLOGIYAD XAYOL TURLARI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Turdimuratov Ismoil

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Jismoniy madaniyat fakulteti Jismoniy madaniyat yo'nalishi talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17695468>

Annotatsiya: Ushbu tezisda psixologiyada xayol tushunchasining nazariy asoslari, uning turlari, shakllanish mexanizmlari va rivojlanish bosqichlari ilmiy-psixologik konsepsiyalar asosida tahlil qilinadi. Xayolning aqliy jarayonlar sistemasidagi o'rni, idrok, tafakkur va emotsional jarayonlar bilan o'zaro bog'liqligi, shuningdek, shaxsning ijodiy salohiyatiga ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: xayol, tasavvur, ijodiy xayol, qayta tiklovchi xayol, fantaziya, kognitiv tizim, psixologik rivojlanish, emotsional obraz, neyropsixologiya.

KIRISH

Psixologiya fanida xayol inson psixik faoliyatining murakkab, ko'p qirrali va ijodiy xarakterga ega bo'lgan jarayonlaridan biri sifatida talqin qilinadi. Xayolning paydo bo'lish mexanizmlari, uning funksional tizimi va shaxsning umumiy psixologik rivojlanishidagi o'rni qadimdan psixologiya, pedagogika, falsafa va san'atshunoslik tadqiqotlarining markaziy yo'nalishlaridan biri bo'lib kelmoqda. Xayol insonning real voqelikdan tashqariga chiqish, mavjud bo'lmagan holatlarni ongda yaratish, kelajakni rejalashtirish va ijodiy fikrlashini ta'minlash orqali shaxsning butun hayot faoliyatida muhim mexanizm bo'lib xizmat qiladi.

L.S. Vygotskiy, S.L. Rubinshteyn, A.N. Leontyev kabi olimlarning izlanishlarida xayol insonning yuqori psixik funksiyasi sifatida ijtimoiy tajriba, til, tafakkur va emotsional jarayonlar bilan uzviy bog'lanishda rivojlanishini ko'rsatadi. Bugungi kunda kognitiv psixologiya, neyropsixologiya va gestalt psixologiyasi xayol jarayonini yanada chuqurroq tahlil qilib, uni aqliy modellashtirish, muammoli vaziyatda yechim yaratish va kreativ tafakkur energiyasini shakllantiruvchi tizim sifatida talqin qiladi.

ASOSIY QISM

Psixologik nuqtai nazardan, xayol — bu ongda mavjud bo'lmagan, ammo idrok tajribasi asosida qayta ishlab chiqariladigan obrazlar, voqelik modellarini yaratish jarayonidir. Xayol idrok jarayonida olingan materialning qayta ishlanishi, umumlashtirilishi va yangi obrazlar shaklida namoyon bo'lishi bilan tavsiflanadi.

Xayolning asosiy funktsiyalari quyidagilardan iborat:

1. Modellashtirish – mavjud bo'lmagan holatlarning kognitiv modelini yaratish.
2. Rejalashtirish – kelajak faoliyatni oldindan ko'rish va ongda loyihalash.
3. Emotsional barqarorlashtirish – ruhiy holatlar kompensatsiyasi va stressni yumshatish.
4. Ijodiy yangilik yaratish – kreativ fikrlash va san'atga oid faoliyatning manbai bo'lish.

Demak, xayol — bu shaxsning aqliy faoliyatini kengaytiruvchi va uning individual tajribasini boyituvchi jarayon bo'lib, u tafakkur, idrok, emotsiya va xotira bilan o'zaro bog'liq holda ishlaydi.

Xayolning turlari

Psixologiyada xayol turli mezonlarga ko'ra tasniflanadi. Eng keng tarqalgan tasnif — faoliyati va obraz yaratish mexanizmlariga ko'ra quyidagicha:

Ixtiyoriy xayol

Ixtiyoriy xayol ongli ravishda boshqariladigan, maqsadga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, shaxs tomonidan belgilangan muammoni hal qilish, faoliyatni rejalashtirish va ijodiy yechim yaratishda namoyon bo'ladi. Masalan, muhandisning loyiha chizmasi, rassomning tasvir g'oyasi.

Ixtiyorsiz xayol

Shaxs tomonidan bevosita boshqarilmaydigan, spontan ravishda yuzaga keladigan xayol turlaridir. Bunga tushlar, ong oqimida hosil bo'ladigan tasavvurlar, affekt holatlaridagi obrazlar kiradi.

Qayta tiklovchi (reproduktiv) xayol

Real hayotda mavjud bo'lgan obrazlarni ongda qayta tiklash jarayoni. O'qituvchi tomonidan o'qilgan matnni ongda tasvirlash bunga misol bo'la oladi.

Kreativ (ijodiy) xayol

Bunda shaxs yangi obrazlar, yangi g'oyalar, mavjud bo'lmagan kontseptual modellar yaratadi. Ijodiy xayol innovatsion mahsulotlar, san'at asarlari va ilmiy g'oyalar manbai hisoblanadi.

Fantaziya

Fantaziya — real borliq bilan bog'liq bo'lmagan, mutlaqo yangi voqelikni yaratishga qaratilgan xayol turi. Bu ko'proq adabiyot, kino, mifologiya va san'atda namoyon bo'ladi.

Affektiv xayol

Keskin emotsional holat ta'sirida yuzaga keladigan xayol turi bo'lib, real voqelikdan chetlashish, obrazlarning tez o'zgarishi bilan tavsiflanadi.

Xayol rivojlanishining psixologik bosqichlari

Ilk bolalik davri (3–7 yosh)

L.S. Vygotskiy ta'kidlaganidek, bu davr xayolning shakllanishida hal qiluvchi bosqichdir. Tushuncha, til, o'yin faoliyati va ijtimoiy muhit xayolning rivojlanishini faollashtiradi. Bola atrof olamni obrazlar orqali anglaydi, o'yin jarayonida real va ixtiyoriy xayol faol tarzda uyg'unlashadi.

Kichik maktab yoshi (7–11 yosh)

Bu bosqichda reproduktiv xayol kuchayadi, ijodiy xayol esa asta-sekin tartibli bo'la boshlaydi. Maktabdagi o'quv faoliyati, matnli tasvirlar bilan ishlash, mantiqiy fikrlashning kuchayishi xayolni yanada boyitadi.

O'smirlik davri (12–16 yosh)

Xayol intensiv o'sadi, abstrakt obrazlar yaratish kengayadi. Bu davrda fantaziya kuchli nuqtada bo'ladi. O'smirlar kelajak, kasb, shaxsiy o'rni to'g'risida ko'proq xayol qiladi. Kreativlik va dunyoqarash kengayadi.

O'spirinlik va erta yetuklik davri

Ijodiy xayolning eng samarali davri. Rejalashtirish, maqsad qo'yish, innovatsion fikrlash kuchayadi. Shaxsning hayot strategiyasini shakllantirishda xayolning modellashtiruvchi funksiyasi yetakchi o'rin tutadi.

Yetuklik davri

Bu davrda xayol faoliyati amaliyotga yo'naltiriladi. Professionallashuv, kasbiy fikrlash va ilg'or g'oyalar xayolning asosiy mazmunini belgilaydi. Shaxsning ijodiy salohiyati barqaror shaklga kiradi.

XULOSA

Psixologiyada xayol — bu inson psixikasining eng dinamik, ijodiy va murakkab jarayonlaridan biri bo'lib, u real voqelikni qayta modellashtirish, yangi obrazlar yaratish, kelajakni loyihalash va faoliyatni ijodkorlik ruhida boyitishga xizmat qiladi. Xayolning ixtiyoriy, ixtiyorsiz, reproduktiv, kreativ, affektiv va fantaziya kabi turlari shaxsning psixik tizimida turlicha vazifalar bajaradi. Yoshga oid xususiyatlar nuqtai nazaridan xayolning rivojlanishi bolalik davridan boshlab

ijtimoiy tajriba, o'quv faoliyati, emotsional jarayonlar va shaxsiy motivatsiya asosida takomillashadi. Xayolning ilmiy talqini insonning kreativlik salohiyati, kasbiy yutuqlari va shaxsiy o'sishida hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Vygotsky, L. S. (1986). *Thought and Language*. Cambridge, MA: MIT Press.
2. Leontyev, A. N. (1978). *Activity, Consciousness, and Personality*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
3. Rubinstein, S. L. (1989). *Osnovy obshchey psikhologii*. Moscow: Pedagogika.
4. Piaget, J. (1969). *The Mechanisms of Perception*. London: Routledge & Kegan Paul.
5. Sternberg, R. J. (2005). *Cognition, Intelligence, and Creativity*. New York: Cambridge University Press.
6. Kozbelt, A., Beghetto, R., & Runco, M. (2010). *Theories of Creativity*. In *Cambridge Handbook of Creativity*. Cambridge University Press.
7. Kholodnaya, M. A. (2002). *Psixologiya Intellekta*. Moscow: Piter.
8. Neuhaus, E. (2018). *Cognitive Psychology and Mental Imagery*. New York: Springer.